

USUVABADUS JA VAIMULIKUD EESTI KAITSEVÄES 1918–1940

Toomas Schwak

RELIGIOUS FREEDOM AND CLERGYMEN IN THE ESTONIAN DEFENCE FORCES 1918–1940. Abstract. This article discusses the issues related with religious convictions in the Estonian Defence Forces on the period between the two world wars. The main focus is on the practical application of the principles of religious freedom and the order for satisfying the spiritual needs of servicemen, including issues related with the establishment and abolition of paid chaplaincy in the Defence Forces. Among other things, this article provides an overview of the debates held by religious institutions, the Defence Forces and the government about whether the Defence Forces need clergymen and what should be their rights and obligations, thus providing historical comparison for the debates held in recent years about the need for military chaplaincy.

Võtmesõnad: usulised veendumused, usuvabadus, kaitseväevaimulikud (sõjaväevaimulikud, kaplanid), kaplaniteenistus

Keywords: religious conviction, freedom of religion, military chaplains, chaplaincy

1. Sissejuhatus

Nii usuvabadusest kaitseväes kui ka kaitseväelaste usuliste vajaduste rahuldamisest esimesel iseseisvusperioodil on seni kirjutatud küllaltki napilt. Ühelt poolt on kirikuloos ja sõjandusajaloos leidunud prioriteetsemaid läbi uurimata valdkondi, teiselt poolt on raske leida ka allikmaterjali, kuna selleteemalist kirjavahetust ei hoitud asutuste arhiivides enamasti koos ja mõned relevantset kogud, näiteks Sõjaministeeriumi arhiiv, on säilinud lünklikult. Siinses artiklis püüan siiski visandada usuvabaduse teema mõned olulisemad piirjooned, keskendudes aspektidele, mida varasemates uurimustes ei ole välja toodud. Need on usuvabaduse küsimus kaitseväes ja kaitseväe struktuuris vaimulike ametikohtade loomise ning kaotamise üle peetud debatid. Vaatlen esmalt, millised olid usuvabaduse põhiseaduslikud alused, millega

tuli arvestada ka kaitseväes. Seejärel analüüsin probleeme, mis usuvabaduse rakendamisel kaitseväes esinesid, võttes aluseks ametlikud dokumendid, mälestused ja üksikjuhtumite kirjeldused. Artikli viimases kolmes osas vaatlen vaimulike rakendamist kolmel eri perioodil, mida iseloomustab vastavalt palgaliste vaimulike olemasolu, nende puudumine ja lõpuks kaitsevävaimulike institutsiooni taastamine. Seal pööran tähelepanu ka kaitsevävaimulike vajalikkuse üle peetud ideoloogilistele debattidele ning kiriku ja riigi suhtlusele kaitsevävaimulike töö korraldamisel. Üksikasjalikku loendit neil ametikohtadel töötanud vaimulikest ei ole artikli piiratud mahu tõttu esitatud, sest kättesaadavate andmete põhjal on Tõnis Nõmmik seda juba varem teinud. Tema doktoritöös on antud ülevaade ka aastatel 1923–1925 Riigikogus peetud debattidest kaitsevävaimulike institutsiooni vajalikkuse kohta, kuid teemakäsitlus on jäänud lünklikuks, kuna peamiselt on selles esile toodud toetavaid seisukohti. Järgnevas ülevaates analüüsin ja täiendan seni tähelepanuta jäänud aspekte kaitsevävaimulike töö ja usuvabaduse küsimustes.

Artikkel tugineb valdavalt arhiivimaterjalidele, publitseeritud allikatele, teadustöödele ja perioodikale. Arhiividokumentidest on kasutatud Rahvusarhiivi ja Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku (EELK) konsistooriumi säilikuid. Publitseeritud allikatest on peamised Riigi Teatajas avaldatud seaduste tekstid ja Riigikogu istungite protokollid. Teadustöödest on tähelepanuväärsed Tõnis Nõmmiku doktoritöö kaplaniteenistuse kujunemisest Eesti kaitseväes¹ ja Igor Kopõtini doktoritööl põhinev teos vähemusrahvuste rollist Eesti kaitseväes kahe maailmasõja vahel². Ilmalikust perioodikast on töös kasutatud väljaandeid Eesti Politseileht, Sõdur ja Õigus, et selgitada riigi ja selle institutsioonide vaateid usuvabadusele ning eri uskkondade rollile avalikus elus. Vaimulikust perioodikast on eelkõige kasutatud seitsmenda päeva adventistide väljaandeid Tõe Sõnumid ja Hingamispäeva Vahimees, kus käsitati sõjaväeteenistuse lubatavust selle uskkonna eetikast lähtudes.

Ühtluse ja selguse huvides on Eesti Vabariigi relvajõudude kohta kasutatud artiklis läbivalt terminit *kaitsevägi*, kuigi institutsioonina võisid riigi relvajõud kanda nimetatud perioodil erinevaid nimetusi (rahvavägi, sõjavägi, kaitsevägi). Seda kureerinud ministeeriumi ja staabi kohta on kasutatud vastaval ajahetkel kehtinud ametlikku nimetust.

¹ Nõmmik, T. 2005. Vaimulikud kaitsevõimud: Eesti kaitseväge kaplaniteenistus ja selle eelugu. Doktoritöö. Tartu: Kaitseväge Ühendatud Õppeasutused. [Nõmmik 2005]

² Kopõtin, I. 2020. Rahvuse kool: Eesti rahvusarmee ja vähemusrahvused aastatel 1918–1940. Tartu: Rahvusarhiiv. [Kopõtin 2020]

2. Usuvabaduse alused

Usuvabaduse alused sätestas Eesti Vabariigi põhiseadus. Vaadeldaval perioodil jõudis riigis kehtida kaks põhiseadust (1920, 1938), mis määratlesid seda vabadust veidi erinevalt. Kuna teise põhiseaduse kesksed printsiibid väljendusid juba 1934. aasta seadusandluses, võib usuvabaduse mõtestamise ning riigi ja kiriku suhete korraldamises eristada kahte perioodi: 1920–1934 ja 1934–1940.³ 1920. aasta põhiseaduse § 11 sätestas:

Eestis on usu ja südametunnistuse vabadus. Keegi ei ole kohustatud korda saatma usutunnistuslikke tegusid, olema usutunnistusliku ühingu liige ega kandma selle kasuks avalikke kohustusi. Usuliste talituste täitmine on takistamatu, kui see ei käi avaliku korra ja kõlbluse vastu. Usutunnistus ega ilma-vaade ei või vabanduseks olla kuriteo kordasaatmisele või kodaniku kohuste täitmisest kõrvalehoidmisele. Riigiusku Eestis ei ole.⁴

Põhiseaduse koostamise ja vastuvõtmise ajal poliitikas domineerinud vasakparteid võtsid eesmärgiks riigi ja kiriku täieliku lahususe ning läksid selles osas kaugemale põhiseaduse koostamisel eeskujuks võetud Šveitsi (1874) ja Saksamaa (1919) põhiseadusest. Siiski teostati lahutamine pehmelt, võttes eeskju Ameerika Ühendriikide mudelist, mis ei välistanud teatud aspektides riigi ja kiriku koostöövõimalusi.⁵ Selle põhiseaduse vaimsust peegeldas ka 1925. aastal vastu võetud usuühingute ja nende liitude seadus, mis ei andnud võimalust ühegi kiriku eelistamiseks teisele. Seadus andis muuhulgas väga suured õigused üksikkogudustele, käsitledes kirikuid vaid katusorganisatsioonidena, millest kogudusel oli võimalik soovi korral lahkuda.⁶ Selle esimese

³ Enne 1920. aasta põhiseadust lähtuti valikuliselt või osaliselt üle võetud Vene Keisririigi seadustest, mis noore riigi suure seadusandliku koormuse tõttu kehtisid teatud valdkondades 1920. aastate teise pooleni.

⁴ **Eesti Vabariigi põhiseadus.** – RT, 09.08.1920, 113/114, 243.

⁵ 1920. aasta põhiseaduse usku ja kirikut puudutavate paragrahvide analüüsi leiab näiteks Siseministeeriumi administratiivajade peavalitsuse juhataja Eugen Madissoni artiklist: „Usuühingute ja nende liitude õiguslik iseloom“. – **Madisson, E.** 1926. Eesti Politseileht, nr 10, 13.03.1926, lk 161–162. Samas ei pidanud kirikute esindajad lahutamise teostamise viisi sugugi pehmeks, vaid usuühenduste suhtes pigem vaenulikuks. [**Madisson** 1926] Vt nt Kristliku Rahvaerakonna liikme Jaan Lattiku kriitikat Asutavas Kogus: **Rohtmets, P.** 2018. Riik ja usulised ühendused. Tallinn: Siseministeerium, lk 26. [**Rohtmets** 2018]

⁶ **Usuühingute ja nende liitude seadus.** – RT, 27.11.1925, 183/184, 96.

perioodi lõpetasid vabadussõjalaste algatusel 1933. aastal toimunud rahvahääletusel heaks kiidetud põhiseaduse parandused, mis jõustusid 24. jaanuaril 1934, kuid ei puudutanud §-s 11 sisaldunud sätteid usuvabadusest ning riigi ja kiriku lahususest.⁷

Põhimõttelised muutused toimusid pärast Konstantin Pätsi ja Johan Laidoneri autokraatse režiimi kehtestamist 12. märtsil 1934. Juba sama aasta detsembris anti riigivanema dekreediga välja 1925. aasta seadusest radikaalselt erinev uus kirikute ja usuühingute seadus, mis rõhutas koguduse asemel primaarsena kirikut ja lõi riigile võimalused teatud kirikutele eriõiguste andmiseks.⁸ Lõplikult kehtestas need põhimõtted 1938. aasta põhiseadus, kus usuvabadusega seotud sätted leiduvad §-s 14 ja on sõnastatud järgmiselt:

Südametunnistuse- ja usuvabadus on kindlustatud. Kuulumine kirikuisse ja usuühinguisse on vaba. Suuremaile kirikuile võidakse seadusega anda avalik-õiguslikke aluseid. Riigikirikut ei ole. Usuliste talituste täitmine on vaba, kui see ei kahjusta avalikku korda ega kõlblust. Usutunnistus ei või olla süüiteo toimepanemise ega kodaniku kohuste täitmisest keeldumise vabanduseks.⁹

Nii toonane õigusteadlane Walter Meder kui ka nüüdisaegne Eesti religiooniõiguse ekspert Merilin Kiviorg on nentinud, et 1934. aastast juurutatud süsteem andis luteri ja õigeusu kirikule teistest kirikutest oluliselt kõrgema staatuse, mida võib võrrelda avalik-õiguslike organisatsioonidega. Taolist vaadet toetab ka asjaolu, et uue põhiseaduse § 84 andis mõlema kiriku peale automaatse liikmesuse parlamendi ülemkojas, Riiginõukogus.¹⁰

Usuvabadust kaitsev äs puudutasid eelkõige kaks mõlemas põhiseaduses kordunud põhimõtet. Esiteks, põhiseadus tagas kaitseväälaste õiguse osaleda usuliste talituste täitmisel ning seda õigust võis piirata ainult avaliku korra ja kõlbluse kaitse põhjendusel. Selle üle, kuidas taolist üldist vabadust täpsemalt piiritleda ja kas selle põhiseadusest tuleneva õiguse tagamiseks on vajalik

⁷ **Eesti Vabariigi põhiseaduse muutmise seadus.** – RT, 28.10.1933, 86, 628.

⁸ **Kirikute ja usuühingute seadus.** – RT, 21.12.1934, 107, 840.

⁹ **Eesti Vabariigi põhiseadus.** – RT, 03.09.1937, 71, 590.

¹⁰ **Meder, W.** 1938. Ülevaade Eesti kirikuõigusest. – *Õigus*, nr 1, lk 13–15, 24–25; **Kiviorg, M.** 2011. *Religion and Law in Estonia*. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International, lk 25. Meder on seda nimetanud riigi ja kiriku vahekorra moodsaks segatüübiks, kuna vaatamata sellele, et suuremate kirikute positsioon meenutab siin paljus riigikirikut, puudub neil ametlikult riigiasutuse staatus.

vaimulike alaline töötamine kaitseväe struktuurides, peeti mitmeid debatte ja leiti eri perioodidel ka erinevaid lahendusi. Teiseks, kuna põhiseadus ei lubanud usutunnistusele viidates täitmata jätta oma kodanikukohustusi, siis kristlik patsifism ei vabastanud kedagi kaitseväest. Järgmises peatükis osutan, kuidas mõnede usklike jaoks oli see tõepoolest murekoht.

1930. aastate teisel poolel seadusandluses luteri ja õigeusu kirikule antud eriõigused mõjutasid usuvabadust peamiselt seeläbi, et usuühingutel ei olnud riigi ees enam võrdset õiguslikku positsiooni. Kaitseväes ilmnis see eelkõige selles, et taas nähti ette eelarvelised vahendid luteri ja õigeusu vaimulike palkamiseks kaitseväe teenistusse, kuid väiksemad usuühingud sama võimalust kasutada ei saanud. Avalikke proteste sellega seoses küll ei esitatud, sest väiksemates usuühingutes oldi juba Vene Keisririigi aegadest harjunud nende kahe, Eesti elanikkonna enamikku hõlmava kiriku privilegeeritusega.¹¹ Samas olid vasakparteid 1923. aastal sõjaväevaimulike institutsiooni kaotanud põhjendusega, et see on vastuolus riigikiriku puudumise ja kõigi usuühingute võrdse kohtlemise põhimõttega.

3. Probleemid usuvabadusega

Usuvabaduse kontekstis kerkis juba 1920. aastate alguses üles usuliste veendumuste alusel kaitseväeteenistusest keeldumise küsimus. Kristliku Rahvaerakonna (KRE) esindaja Jaan Lattik oli juba 1920. aasta põhiseaduse kavandi arutelude käigus tõstatanud küsimuse usulistel motiividel teenistusest vabastamise kohta põhjendusega, et isegi Vene Keisririigi relvajõududes oli taoliste juhtumite jaoks olemas asendusteenistuse võimalus. Asutavas Kogus enamuses olnud sotsiaaldemokraatlikud erakonnad aga leidsid, et teenistusest vabastamine riivaks riigi kodanike võrdsust, andes usuühingute liikmetele lisaõigusi.¹² Kui välja jätta üksikud patsifistlike vaadetega inimesed, keda võis leiduda kõigis uskkondades, siis kõige enam riivas selle erandi puudumine adventiste, kellest paljude jaoks oli vägivallatus ja relvakandmisest

¹¹ 1922. aasta rahvaloenduse kohaselt moodustasid luterlased 78,6% ja õigeusklikud 19% Eesti rahvastikust, 1934. aasta rahvaloenduse andmetel oli vastav osakaal 77,6% ja 18,9%. Vt **Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis: 1922 a. üldrahvalugemise andmed**. Vihk I. 1924. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, lk 50; **Rahvastiku koostis ja korteriolud: I. III 1934 rahvaloenduse andmed**. Vihk II. 1935. Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, lk 118.

¹² **Rohtmets** 2018, lk 26.

hoidumine nende maailmavaate keskne osa. Adventistide liikumine oli selle küsimuse tõttu Esimese maailmasõja päevil lõhenenud ja see lõhe oli levinud ka Eesti kogudustesse.¹³ Suuremat osa Eesti adventiste ühendanud Seitsemenda Päeva Adventistide Eesti Ühisus deklareeris siiski ustavust riigile ja selle seaduslikule valitsusele ega eitanud vajadust teenida kaitseväes, kuid jättis iga adventisti südametunnistuse küsimuseks, kas ja mil viisil ta teenistuse läbib.¹⁴ Seetõttu ei puudutatud kaitseväeteenistuse teemat liidu üldkoosolekutel¹⁵ ega ka liidu väljaantavas ajalehes, kus muid usuvabadust ja kristlikku kohusetäitmist puudutavaid teemasid käsitleti sageli¹⁶. Loomulikult võtsid adventistid sageli sõna militarismi ja sõdimise vastu ning toetasid desarmeerimisega seotud rahvusvahelisi algatusi, aga konfliktidest riigivõimuga püüdsid nad igati hoiduda.

Sellest olenemata esines probleeme, sest oli adventiste, kes keeldusidki oma usule viidates teenistusest. Pastor Voldemar Viirsalu ajaloolises ülevaates on nimeliselt välja toodud mõned noored adventistid, kellel tekkis seoses kaitseväega probleeme: Ernst Laimets keeldus ilmselt üldse teenistusse minemast, mistõttu anti ta kohtu alla, millele järgnes vanglakaristus; Artur Kaldma ja Ülo Madissalu keeldusid hingamispäeval teenistuskohustuste täitmisest ja neid karistati teenistusaja pikendamisega ühe aasta võrra; probleeme koges ka Hellmuth Undritz, kuid nende täpsemat sisu pole mälestustes kirjeldatud.¹⁷ Kuna taolisi juhtumeid esines, siis 1924. aastal ajakirjas Sõdur ilmunud artiklis „Kuritegevus meie kaitseväes“ käsitleti ühe kuriteoliigina ka teenistusest keeldumist patsifismi põhjendusel, mille eest olid Eesti sõjakohatud selleks ajaks juba mitmeid karistusi määranud.¹⁸

¹³ Kriitikat relvakandmise vastu võib leida eelkõige ajakirja Hingamispäeva Vahimees veerugudelt, vt **Äralangemine adventrahva seas**. 1921. – Hingamispäeva Vahimees, nr 1, lk 1–7; nr 2, lk 1–5. Kui muidu veel võis relvakandmist sallida, siis kindlasti mitte laupäeval, mida tuli pidada pühaks ka tegevteenistuses viibides.

¹⁴ Samale seisukohale jäid põhisuuna adventistide liikumised kõikides riikides, vt **Viirsalu, V.** 2001. Loojangu eel. I osa: Kristuse taastuleku kuulutajad. Valga, lk 58. [Viirsalu 2001]

¹⁵ Rahvusarhiiv, ERA.196.1.1. Kristliku Seitsemenda Päeva Adventistide Eesti Ühisuse konverentsi saadikute täiskogu koosolekute protokolliraamat 1926–1937; ERA.196.1.2. Kristliku Seitsemenda Päeva Adventistide Eesti Ühisuse juhatuse protokolliraamat 1929–1936.

¹⁶ **Kohusetäitmine kristlikust vaatekohast**. 1918. – Tõe Sõnumid, nr 9, lk 60–61; **Mis tähendab tõsine usuvabadus?** 1917. – Tõe Sõnumid, nr 4, lk 11–12.

¹⁷ **Viirsalu** 2001, lk 91–93.

¹⁸ **Leht, A.** Kuritegevus meie kaitseväes. 1924. – Sõdur, nr 5, lk 5.

Kõige traagilisem adventistidega seotud juhtum, mis illustreerib ka nende suhtes valitsenud hoiakuid, jääb aga 17. maisse 1940, mil Viljandis tegi enesetapu Sakala partisanipataljoni 2. kompanii noor, adventist Heino Uus.¹⁹ Kui lugeda uurimismaterjale, siis kirjeldasid enamik teenistuskaaslasi ja vahetuid ülemusi Uusi korraliku ja vaikse noormehena, kelle enesetapu võimalikeks põhjusteks peeti ühelt poolt probleeme füüsilise tervisega, mis ei lasknud tal korrektselt teenistuskohustusi täita, teiselt poolt võimatust pidada kaitseväes kinni oma usukommetest. Peamised probleemid olid laupäeval relva kandmine ja asjaolu, et toiduks serveeriti sageli sealiha, mida adventistid enamasti usulistel põhjustel ei söö. Samas ei olnud tema kompaniitülem Gustav Padar tähendanud, et Uus oleks laupäeval või ühelgi muul päeval relvakandmise vastu protesteerinud.²⁰ Uurimisprotokollidest ei selgu, et oleks üldse uuritud enesetapu psühholoogilisi põhjuseid ja noorsõduri võimalikku kiusamist tema usuliste vaadete tõttu. Kõige selle taustal mõjub eriti kontrastsena Sõjavägede Staabi kantselei II osakonna kokkuvõtte uurimisest, mis on täielikus vastuolus uurimisprotokollidega. Selle kohaselt olevat Heino Uusi kaasteenijad kirjeldanud teda kõige negatiivsemal moel – usuhullu ja moraalselt laostunud inimesena, kes ei olnud üldsegi hea sõdur ning keeldus ka teistele sõduritele vastuvõetava toidu söömisest. Uurimine olevat näidanud, et ülemad ega kaasteenijad teda taga ei kiusanud ja seda enesetapu põhjuseks pidada ei saa.²¹ Peastaabi tasemel moonutati niisiis tugevalt uurimisandmeid ja väideti uuritud olevat aspekte, mida uurimisprotokollide kohaselt tegelikult ei tehtud, ning jõuti järeldusele, et tegemist oli usufanaatiku ebaadekvaatse reaktsiooniga tavalistele tingimustele kaitseväes. See juhtum annab aimu, kuidas mõned ohvitserid adventistidesse suhtusid ja kui keeruline võis tegelikult olla paljudel neist aega teenida.

Kui adventistide puhul olid lisaks relvakandmisele olulised probleemid hingamispäeva pidamine laupäeval ja sealiha söömine, siis neid kahte probleemi kogesid ilmselt ka juudid, kuid selle kohta ei ole õnnestunud leida dokumentaalseid tõendeid. Küll on teada, et hiljemalt 1929. aastast lubati juutidel kaitseministri otsusega oma usupühade ajal, eelkõige paasapühadel, väeosadest

¹⁹ Rahvusarhiiv, ERA.495.11.56, leht 32. Sakala pataljoni ülema kolonelleitnant A. Ratase telegramm, 17.05.1940. Heino Uusi juhtumit on kajastanud ka Igor Kopõtin, vt **Kopõtin** 2020, lk 492.

²⁰ Rahvusarhiiv, ERA.561.1.303, lehed 59–63. Uurimisprotokollid nr 5–10, 18.–20.05.1940.

²¹ Rahvusarhiiv, ERA.495.11.56, leht 35. Täiendavaid teateid ... enesetapmise kohta, 21.05.1940.

ajutiselt lahkuda, et nad saaksid süüa rituaalset toitu. Tingimuseks seati, et väeosast lahkumise tulemusel ei tohi kannatada nende teenistuskohustused ega tekkida lisakohustusi kaasteenijatele.²² Tundub siiski, et esimesel korral esitas juudi kogudus palve veidi liiga detailselt ja nii see sõjaväelise täpsusega ka rahuldati, vähemalt pioneeripataljonis, kus toimunu on hästi dokumenteeritud. Kui kevadel 1929 esitatud taotluses olid märgitud konkreetsed söögiajad paasapühade perioodil, siis sõdurid vabastatigi vaid mõneks tunniks taotluses mainitud lõuna- ja õhtusöökid ajaks.²³ Hiljem esitati taotlused juba sellisel kujul, et paasapühade alguses ja lõpus, mida tähistatakse erilise pidulikkusega, lubati juutidest ajateenijatele kahepäevaseid eemalviibimisi väeosast, pühade keskel võisid nad aga kodus lõunatamas käia.²⁴ Järk-järgult laiendati õigusi usupühade tähistamiseks väljaspool väeosi ka teistele suurematele pühadele – 1930. aastal taotles ülemrabi edukalt juutidest kaitseväelaste vabastamist ka juudi uusaasta, palvapäeva ja lehtmajade püha tähistamiseks²⁵, 1932. aastal lisandus nelipüha tähistamine²⁶. Mõningane juutide õiguste kitsendamine leidis aset aga 1934. aastal, mil kaitseväelastel keelati pikkade juuste kandmine.²⁷ Juutide puhul tähendas see eelkõige keeldu ortodokssetele juudi meestele, kel ei olnud enam lubatud kanda tavapäraseid oimulokke.

Tulles tagasi kristlaste juurde, siis kahe peamise ja privilegeeritud kiriku, luteri ja õigeusu kiriku suhted olid sõdadevahelisel perioodil küll üldjoontes sõbralikud, kuid asjaolu, et luterlik kirik käsitas ennast rahvakirikuna, mis esindabki kogu rahva huve ja rahuldab kõigi inimeste vajadusi²⁸, viis nii riigis laiemalt kui ka kaitseväes mitmete vastuoludeni kahe uskkonna esindajate

²² Rahvusarhiiv, ERA.636.1.104, leht 80. 3. diviisi staabi ülema ringkiri, 24.04.1929. Juutide usuliste vajaduste rahuldamise kohta vt ka **Kopõtin** 2020, lk 491 ja **Nõmmik** 2005, lk 131.

²³ Rahvusarhiiv, ERA.636.1.91, leht 81. Tallinna Juudi Koguduse nõukogult Pioneeripataljoni ülemale, 23.04.1929.

²⁴ Rahvusarhiiv, ERA.636.1.128, leht 20. 3. diviisi staabiülem A. Parv diviisi väeosadele, 05.04.1933.

²⁵ Rahvusarhiiv, ERA.636.1.108, leht 108. 3. diviisi staabiülema kt N. Erman diviisi väeosadele, 18.09.1930

²⁶ Rahvusarhiiv, ERA.636.1.121, leht 65. 3. diviisi staabiülem A. Parv diviisi väeosadele, 07.06.1932.

²⁷ Rahvusarhiiv, ERA.495.5.12, leht 61. Kaitsevägede staabi ülem Nikolai Reek kaitseväge keskasutuste ülematele, 01.11.1934.

²⁸ Täpsemat rahvakirikku kirjeldust võib vaadata teosest: **Kõpp, J.** 1940. Kirikuvalitsemisõpetus. Tartu, Akadeemilise Kooperatiivi Kirjastus, lk 147.

vahel. Suurim probleem kaitseväes oli õigeusu vaimulike eiramine mitmesuguste pidulike ürituste läbiviimisel ja õigeusklikest ajateenijate sunniviisiline saatmine luteri pastorite juurde.

Esimene taoline õigeusklike soovide riive on teada Valgast, kus 3. juulil 1921 toimunud noorte ajateenistusse vannutamisele ja kaitseväe paraadile kutsuti ainult luteri vaimulik. Selle vahejuhtumi kohta tehtud pöördumises märkis õigeusu ülempreester Anton Laar ka seda, et varemgi oli ette tulnud õigeusklike kaitseväelaste matmist luteri vaimuliku poolt.²⁹ Kahjuks ei ole säilinud Sõjamineisteriumi reaktsiooni sellele pöördumisele. Võimalik, et seda ei järgnenudki, sest aprillis 1922 saadeti samal teemal kaebekiri otse riigivanemale³⁰, mille kohta ei ole kahjuks samuti vastust säilinud.

1925. aastal saatis metropoliit Aleksander sõjaministrile pöördumise, kus tõi esile juba terve rea juhtumeid, mille puhul õigeusklike õigust usuvabadusele rikuti: 1922. aastal saadeti õigeusklik Herman Kalju Pärnus leeri õpetaja Johannes Hasselblatti juurde ja 1924. aastal õigeusklik Peeter Pettai Tartus õpetaja Jaan Treumanni juurde, 24. veebruaril 1922 sunniti aga Pärnus kõiki kaitseväelasi vaatamata usutunnistusele jumalateenistusele pastor Hasselblatti juurde Eliisabeti kirikusse.³¹ Sellele pöördumisele minister reageeris ja jaanuariks 1926 nõuti kaitsevält aru, kas ja millistes väeosades on taolisi rikkumisi esinenud.³² Kahjuks ei ole need vastused tervikuna nüüdisajani säilinud, samuti võib oletada, et enamik väeosi taolistest rikkumistest ise teada ei andnud, isegi kui neid esines.

Uue teate saatis metropoliit Aleksander Sõjamineisteriumile märtsis 1927, kutsudes ministeeriumi üles väeosadele teada andma, et õigeusklikel kaitseväladel lubatakse pöörduda oma vaimulike vajaduste rahuldamiseks Tallinnas ja selle lähiümbruses ülempreester Nikolai Pätsi poole, teistes linnades aga kohalike preestrite poole. Juurde oli lisatud järjekordne näide õigeusklike usuvabaduse rikkumise kohta, kuna 700 õigeusklikku kaitsevälast oli saadatud samal aastal Läti presidendi Jānis Čakste mälestusteenistusele Tallinna Kaarli kirikusse, olgugi et samal ajal pidas metropoliit Aleksander õigeusu

²⁹ Rahvusarhiiv, EAA.1655.3.266, leht 86. Sinodi liige A. Laar sõjamineisteriumile, 13.07.1921.

³⁰ Rahvusarhiiv, EAA.1655.3.270, leht 19. EAÕK Sinodilt riigivanemale, 21.04.1922.

³¹ Rahvusarhiiv, ERA.636.1.82, leht 10. Ärakiri metropoliit Aleksandri kirjast sõjaväelaste vannutamise ja leeritamise asjus, dateerimata.

³² Rahvusarhiiv, ERA.636.1.82, leht 9. Sõjamineisteriumi korraldusvalitsuse kolonel A. Kanep inseneriväe inspektorile, 28.12.1925.

mälestusteenistust Tallinna Issanda Muutmise peakirikus.³³ Selle peale andis sõjaministri abi Paul Lill aprillis 1927 ringkirjalise korralduse, et usuliste vajaduste rahuldamisel tuleb vastu tulla kõigi usutunnistuste esindajatele. Õigeusklikega tegelemisel tuli kõigil garnisonidel ja väeosadel kohalike preestritega ise vastavad kokkulepped sõlmida, Tallinnas aga pöörduda vastavalt metropoliidi soovitusel ülempreester Nikolai Pätsi poole.³⁴ 1930. aastateks olid need probleemid vähenenud ja 1934. aastast hakati õigeusklike huvidega arvestamist ka teravamalt jälgima. Üks põhjuseid oli kindlasti see, et riigivanem Konstantin Päts oli ise õigeusklik ja tema vend, õigeusu ülempreester Nikolai Päts oli üks kaitseväelaste hingehoiuga tegelenud vaimulikke. Samal perioodil asuti otsustavalt välja juurima vana kalendri kasutust, mida Eesti Apostlik-Õigeusu Kirik (EAÕK) oli püüdnud järjekindlalt oma liikmeskonna seas teha alates 1920. aastate algusest, kuid millest paljud vene kogudused kramplikult ja isegi riigivõimu korraldusi trotsides kinni hoidsid. Ka kaitseväes lubati veel 1920. aastatel venekeelsetel ajateenijatel kohati jõulu- ja ülestõusmispühi tähistada vana kalendri järgi, kuid 1935. aastal keelas Kaitsevägegede Staap selle lõplikult.³⁵ Kuigi see võib esmapilgul paista vene rahvusest õigeusklike usuvabaduse piiramisena, siis sinne õigeusu kirik oli ametlikult otsustanud üle minna uuele kalendrile ja osalise ülemineku uuele kalendrile kogu õigeusu maailmas ning uue kalendri täieliku kasutamise Eestis ja Soomes aastatel 1922–1923 oli heaks kiitnud ka Konstantinoopoli patriarhaat. Seega oli siin eelkõige tegemist kirikusiseste vastuoludega, mitte ühe uskkonna ega rahvuse õiguste piiramisega riigi poolt.

Esines ka teistsugust usuvabaduse riivet, kus vaimulikke sunniti läbi viima kiriklike talitusi alustel, mis ei langenud kokku kiriku õpetuse ja korraga. Iseäranis kerkis see esile kaitsevävaimulike institutsiooni taastamisel 1930. aastate teisel poolel. Pikemalt on käsitletud seda artikli viimases osas.

³³ Rahvusarhiiv, EAA.1655.3.326, leht 7. Metropoliit Aleksander sõjaministeeriumile, 22.03.1927.

³⁴ Rahvusarhiiv, ERA.636.1.88, leht 9. Sõjaministri abi P. Lill inseneriväe inspektorile, 13.04.1927. Vt ka EAA.1655.3.326, leht 13. Sõjaministeeriumist EAÕK Sinodile, 14.04.1927.

³⁵ **Kopõtin** 2020, lk 487, 492.

4. Vaimulikud kaitseväes 1919–1923

Palgalised vaimulikud tekkisid Eesti kaitseväe juurde peatselt selle moodustamise järel. Süsteemile pandi alus Vabadussõja ajal ja seda mõjutas arvata-vasti asjaolu, et Vene Keisririigi armee taustaga ohvitserkond oli harjunud taolise institutsiooni olemasoluga riigi kaitsejõududes, sõltumata ohvitseride isiklikest usulistest veendumustest. Sõjaväevaimulike institutsioon loodi sõjavägede ülemjuhataja kindralmajor Johan Laidoneri päevakäsuga 22. veebruarist 1919, mille kohaselt määrati iga diviisi koosseisu üks luteri vaimulik, samuti nimetati eraldi luteri vaimulik Tallinna sõjaväehaigla ja reservväeosade jaoks. Õigeusu vaimulike kohti loodi seevastu kogu kaitseväe kohta ainult üks ja tema arvati samuti Tallinna Juhkentali sõjaväehaigla koosseisu. Vaimulikele määrati palgaks 750 marka kuus ja sõjaväelase pajuk.³⁶ 5. oktoobril 1919 vastu võetud uute palganormidega tõusis sõjaväevaimulike palk 1075 margani kuus.³⁷ Pärast sõjaväevaimulike institutsiooni loomist läks nende ametisse nimetamine ja vabastamine vastavate väeosade ja ülemjuhataja staabi korraldusvalitsuse pädevusse ning rohkem ülemjuhataja seda küsimust oma käskudega ei reguleerinud.³⁸ Neile vaimulikele oli ette nähtud ka oma ametiriietus – nii kandsid nad õlakuteta ohvitserivormi, mille krael oli sinine Kreeka rist ja käisel musta äärega sinisel kilbil valge Kreeka rist. Vormi kandmise õigus oli muidugi vaid neil vaimulikel, kes olid ametlikult kaitseväe teenistusse palgatud ja ka nende puhul pole kindel, kas kõik neist seda kandsid. Seni pole teada ühtegi fotot õigeusu preestritest kaitseväe vormis.³⁹

Vaimulike ametikohtade hulk laienes vastavalt kaitseväe struktuuride kasvule. Päevakäsu väljaandmise hetkel oli kaitseväe koosseisus kaks jalaväediviisi ja üks soomusrongide diviis, märtsis lisandus neile kolmas jalaväediviis.

³⁶ Rahvusarhiiv, ERA.495.6.8, leht 91. Sõjavägede ülemjuhataja päevakäsk nr 76, 22.02.1919. Küsimus lahendati ülemjuhataja tasandil ja pole teada, et näiteks Ajutine Valitsus oleks oma istungitel sõjaväevaimulike institutsiooni sisseviimist arutanud (vt ERA.497.2.1. Väljavõtted Ajutise Valitsuse protokollidest 1918–1919).

³⁷ Rahvusarhiiv, ERA.495.6.8, leht 282p. Sõjavägede ülemjuhataja päevakäsk nr 638, 05.10.1919. Sama palka said toona ka väeosade arstid, lao- ja majandusülemad, osa patare- ja rühma-ülemad ning ülemjuhataja adjutant.

³⁸ Tõnis Nõmmik on oma doktoritöös küll väitnud, et esimesed kaks sõjaväevaimulikku nimetati ametisse ülemjuhataja käskkirjaga 19. märtsil 1919, kuid Laidoneri päevakäskude hulgas taolist ametisse nimetamise korraldust ei eksisteeri (vt **Nõmmik** 2005, lk 88).

³⁹ **Nõmmik** 2005, lk 99–100.

Seega oli maksimaalselt võimalik vastavalt kehtivale korrale värvata kaitseväe teenistusse viis luteri vaimulikku ja üks õigeusu vaimulik, mis peegeldas enam-vähem nende uskkondade proportsioone Eesti rahvastiku hulgas.⁴⁰ Õigeusklikud küll protesteerisid kohati, et vaimulike proportsioon kaitseväe struktuuris on paigast ära, kuid samas ei nõutud ka palgaliste ametikohtade juurdeloomist. EAÕK Sinodi liige, ülempreester Anton Laar juhtis suvel 1921 Sõjaministeeriumi tähelepanu sellele, et kuna erinevalt luterlastest iga diviisi juures õigeusu vaimulikku ette nähtud ei ole, siis võiks ministeerium julgelt pöörduda kohalike kogudusepreestrite poole, kes on alati valmis õigeusklike kaitseväelaste eest hoolt kandma.⁴¹ Nii nagu eelmises peatükis märkisin, oli õigeusu kiriku juhtkonnale kõige olulisem see, et nende liikmete usulised vajadused saaksid rahuldatud ja neid ei saadetaks luteri vaimulike juurde. Üks palgaline õigeusu vaimulik ei suutnud loomulikult üle riigi hajutatud väeosade usutalituste eest vastutada. Tõsi on see, et ka EELK neljast vaimulikust ei jagunud kogu riigi peale ja nii leidus mõlemas kirikus vaimulikke, kes juba sel perioodil kaitseväelaste eest vabatahtlikel alustel hoolt kandsid.

Toonase ühe aktiivsema sõjaväevaimuliku, EELK Tallinna Kaarli koguduse õpetaja Friedrich Stockholmi aruandest⁴² selgub ka, millega sõjaväevaimulikud neil aastatel tegelesid. Stockholm oli 19. märtsist 1919 nimetatud Tallinna Juhkentali sõjaväehaigla ja reservväeosade vaimulikuks, aga 3. diviisi loomisel 27. märtsil sai temast ühtlasi selle diviisi vaimulik. Sõja-aastatel oli Stockholmi koormus väga suur, sest tema tegutsemispiirkonnas asusid lisaks mainitud üksustele ja asutustele veel neli sõjaväehaiglat ning Pääskülas, Tondis ja Laagris paiknenud sõjavangilaagrid, mille kõigi teenimine langes tema peale. Kuna sõjavangid olid valdavalt õigeusklikud, siis otsis Stockholm sinna ka omal algatusel õigeusu preestrid, kes saaksid vangidele nende oma usukommete kohaselt talitusi läbi viia. Suure koormuse tõttu määrati talle haiglatesse appi õpetaja Aleksander Mohrfeldt, kes täitis ilmselt neid kohuseid vabatahtlikel alustel ega olnud palgaline sõjaväevaimulik.

⁴⁰ Siiski ei ole teada, et soomusrongide diviisil oleks oma eksisteerimise ajal divisjoni (10.02.–22.08.1919) ega diviisina (22.08.1919–01.02.1921) eraldi palgalist vaimulikku olnud, vt ka **Nõmmik** 2005, lk 92–93. Reaalselt oli seega kaitseväe palgal maksimaalselt neli luteri vaimulikku ja üks õigeusu vaimulik.

⁴¹ Rahvusarhiiv, EAA.1655.3.266, leht 86. Sinodi liige A. Laar sõjaministeeriumile, 13.07.1921.

⁴² EELK konsistooriumi arhiiv, Sõjaväe ja Kaitseliidu õpetajad, lehed 11–12. Fr. Stockholm aruanne EELK piiskopile, 26.03.1936.

Nende ametikohustuste pinnalt võib juba tuletada sõjaväevaimuliku peamised töökohustused – vaimulike talituste läbiviimine, jumalateenistuste pidamine, sõdurivande võtmine, haigetele ja surijatele armulaua jagamine. Sõja-aastatel olid talituste seas olulisel kohal langenute ja haigustesse surnute matused. Lisaks külastas Stockholm vähemalt kahel korral ka rindepiirkonda, pidas seal jumalateenistusi, jagas armulauda ja mattis surnuid. Tallinna sõjaväehaiglates rajas ta raamatukogud, mille sisu läks pärast sõda haiglate likvideerimise ja ühendamise käigus suures osas kaduma, kuid alles jäänud raamatutest kujunes läbi kogu esimese iseseisvusperioodi püsivad Tallinna sõdurite kodu raamatukogu.

Vabadussõja järel jäid paljud sõjaväevaimulike tööülesanded püsima, kuid lisandus ka uusi. Matuste hulk vähenes, kuid juurde tuli kaitsevälaste laulatusi, samuti ajateenijatele leerikursuste korraldamine. Tavapärastele tähtsamate pühade jumalateenistustele lisandusid langenute mälestuspäevade teenistused sõjaväekalmistutel. Stockholm oli ka väga aktiivne Tallinna kaitseväe kalmistu korraldamise organiseerimisel. Mitmed tema 1920. aastate alguses algatatud tegevused realiseerusid juba siis, kui sõjaväevaimuliku amet oli kaotatud, kuid vabatahtlikel alustel tegeles ta nendega edasi. Koos sõjaväevaimulikust õigeusu preestri Matvei Tõnisbergiga organiseeris ta korjanduse kaitseväe kalmistu laiendamiseks, langenutele mälestusmärgi püstitamiseks ja uue kabeli rajamiseks ning oli osaline nende ettevõtmiste elluviimisel. Samuti pidas ta Tallinna sõdurite kodus moraalse ja hariva sisuga loenguid.

Kindlasti ei olnud kõik sõjaväevaimulikud sama aktiivsed kui Stockholm, kuid enamik tema aruandes kirjeldatud töövaldkondi lisati ka 1930. aastatel koostatud sõjaväevaimulike ametlikku tööjuhendisse. Välja jäid tema isiklikul aktiivsusel põhinenud ümberkorraldused kaitseväe kalmistul ja loengud raamatukogudes, samuti vaid sõjaoludes päevakorral olnud tegelemine sõjavangidega.

5. Sõjaväevaimulike institutsiooni kaotamine

1920. aastate edenedes, kui riik ei olnud enam sõjas ning poliitikas domineerisid jätkuvalt vasakpoolsed parteid, kes olid 1920. aasta põhiseadusega kehtestanud riigi ja kiriku täieliku lahususe, kujunes sõjaväevaimulike institutsioonist nähtus, mis riivas paljude meelest nii põhiseaduses sätestatud põhimõtteid kui ka läks vastuollu vasakerakondade ettekujutusega ilmaliku riigi kaitseväe ülesehitusest.

Nii otsustas I Riigikogu 1923. aastal sõjaväevaimulike institutsiooni likvideerida. Riigieelarve menetlemisel tõmbas eelarvekomisjon sõjaväeõpetajate palgafondi summas 565 000 marka Sõjaministeeriumi eelarvest maha, kuigi tööerakondlase Juhan Kuke juhitud tsentristlik valitsus, aga ka ministeeriumi eelarvega tegelenud parlamendi alamkomisjon olid selle sisse kavandanud. Sõjaministeeriumi eelarve teisel lugemisel Riigikogus 15. veebruaril 1923 kaitses sõjaminister Jaan Soots vaimulike palgale jätmist, juhtides tähelepanu asjaolule, et tegemist ei ole suure summaga ja nimetatud ameti kaotamine mõjuks sõdurite meeleolule halvasti; samuti nõudis vaimulike palga eelarvest jätmist KRE esindaja Leopold Raudkepp.⁴³ Esimesel hääletusel selle punkti üle toetas Riigikogu häältega 30 : 21 vaimulike rahastamise jätkamist.⁴⁴ Eelarve kolmandal lugemisel 20. veebruaril nõudsid aga sotsiaaldemokraadid uuesti vaimulike palkade kustutamist, kuna see on vastuolus põhiseadusega, mis keelab kodanike koormamise usuühingute kasuks. Muuhulgas tõi Eesti Sotsiaaldemokraatliku Töölise Partei (ESDTP) saadik Aleksander Jõeäär välja argumendi, et ebaõiglaselt on eelise saanud luteri vaimulikud, kuna see raha kulub peamiselt nelja EELK õpetaja ülalpidamiseks ja et õigeusklikud on ka talle isiklikult kirjutanud ning selle vastu protesti avaldanud. Uuel hääletusel läksid vaimulike palgad häältega 32 : 29 uuesti Sõjaministeeriumi eelarvest välja.⁴⁵ See tähendas, et eelarve jõustumisel 1. aprillil 1923 kaotasid sõjaväevaimulikud oma palgalised töökohad.

Muidugi tekitas sõjaväevaimuliku ametikoha kaotamine üksjagu paha-meelt kirikuringkondades, aga ka mitmete ohvitseride seas. EELK Tallinna Kaarli koguduse õpetaja Friedrich Stockholm ja Tallinna garnisoni ülem kindralmajor Johan Unt olid tegelikult juba ette valmistanud kaitseväelaste hingehoiu uut korda. Selle järgi oleks Tallinnas sisse seatud otse sõjaministrile alluv kaitseväe praosti ametikoht (mida oleks täitma asunud Stockholm ise). Diviiside õpetajad oleksid allunud paralleelselt nii praostile kui ka diviisi-ülemale, sõjaväeõpetajate ametisse määramise ja ametist vabastamise õigus oleks jäänud sõjaministrile. Praosti õigused oleksid võrdsustatud kaitseväe tervishoiuvalitsuse ülema, diviisivaimulike õigused ülema abi õigustega.

⁴³ **Protokoll nr. 202 (18)**. 1923. – I Riigikogu: IX istungjärk: protokollid nr. 185–221. Tallinn: Täht, veerud 1118, 1151.

⁴⁴ *Ibid.*, veerg 1157.

⁴⁵ **Protokoll nr. 207 (23)**. 1923. – I Riigikogu: IX istungjärk: protokollid nr. 185–221. Tallinn: Täht, veerud 1564–1566. Jõeääre väitel oli talle kirjutanud sinodi liige Pärnust, seega pidi see olema raamatukaupmees Aleksei Küng, kes kuulus sinodisse 1922–1924.

Palgatase ja lähetusraha suurus oleks vastanud staabiohvitseri või väeosa ülema tasemele.⁴⁶ Need plaanid nüüd nurjusid, kuid lisaks Johan Undile leidis kõrgemate ohvitseride seas mitmeid, kes igati sõjaväevaimulike institutsiooni säilimist toetasid. Üks neist oli ka Riigikogus sõjaministrina vaimulike kaitseks sõna võtnud erukindralmajor Jaan Soots, teine kindlasti 3. diviisi ülem kindralmajor Aleksander Tõnisson. 1925. aasta algusest on säilinud tema kirjalik arvamusavalendus, kus ta rõhutas sõjaväevaimulike institutsiooni vajalikkust ja leidis, et talituste toimetamisest olulisemgi on nende funktsioon noorte südame harimiseks ja isamaa-armastuse süvendamiseks. Sõjaväevaimulik oleks tema meelest võinud olla kaitseväes üldise kasvatuses ja hariduses vastutav isik. Kuna teistes kultuurriikides oli vastav institutsioon olemas, ei tohiks see puududa ka Eesti kaitseväes. Seejuures leidis ta, et õpetajaid ei peaks määrama ametisse diviiside tasandil, vaid suuremate garnisonide juurde.⁴⁷

KRE fraktsioon püüdis sõjaväevaimulike institutsiooni sõjaväes 1924.–1925. aastal järjekindlalt taastada. 1924. aasta riigieelarve teisel lugemisel tegi vastava parandusettepaneku Voldemar Linnamägi, kes juhtis tähelepanu, et vaimulikud on pärast nende palgaliste ametikohtade kaotamist jätkanud kaitseväe juures kiriklike talituste läbiviimist tasuta, kuid ei saa seda enam kauem teha. Sõjaväe tugevust ei taga aga mitte ainult selle relvastus, vaid ka õige meeoleolu ja vaimsus, mille tagamisel on vaimulikel keskne roll. Seetõttu soovis ta eelarvesse lisada eelmisel aastal sealte vähendatud 565 000 marka viie vaimuliku palkadeks.⁴⁸ Ent vastuseisu sõjaväevaimulike institutsioonile senisel kujul väljendas seekord esimesena just vaimulik – Rahvuslikku Vabameelset Parteid (RVP) esindav liberaalne luteri õpetaja Theodor Tallmeister. Ta pidas küll vajalikuks vastava institutsiooni taastamist, kuid leidis, et kasu on sellest vaid siis, kui nende vaimulike töökorraldus senisest selgemalt kindlaks määratakse. Ta rõhutas, et sõjaväevaimulik ei tohiks pidada seda

⁴⁶ EELK konsistooriumi arhiiv, Sõjaväe ja Kaitseliidu õpetajad, lehed 12–13. Fr. Stockholm aruanne EELK piiskopile, 26.03.1936.

⁴⁷ EELK konsistooriumi arhiiv, 1.4.51. Kindralmajor A. Tõnissoni arvamus, 02.02.1925.

⁴⁸ **Protokoll nr. 80 (19)**. 1924. – II Riigikogu: III istungjärk: protokollid nr. 62–97. Tallinn: Täht, veerud 1011–1013. [**Protokoll nr. 80 (19)**, 1924] Tõnis Nõmmik on leidnud, et kaudselt toetasid Linnamäe ettepanekut ka Johan Laidoner ja Juhan Albert Luur (**Nõmmik** 2005, lk 106), kuid seda toetust on nende sõnavõttudest siiski keeruline välja lugeda. On märkimisväärt, et Laidoner hoidus kõigil neil aastatel vaimulike üle peetud debattides oma seisukohta avaldamast.

kohta lisatööna oma suure koguduse kõrvalt, mis tähendab, et tal peale leeri-kursuse korraldamise ja vaimulike talituste läbiviimise muuks aega ei jää. Tallmeister soovis, et sõjaväevaimulike ametisse võtmisel töötaks sõjaminister välja täpsed määrad, mis sätestavad nende töökohustused ja kohustavad neid täistööajaga pühenduma tööle kaitsejõududes.⁴⁹ Linnamäe ja Tallmeistri ettepanekutele vaidles jõuliselt vastu ESDTP esindaja Mihkel Martna, kelle hinnangul peavad sõdurid tegelema riigikaitsega ning nende suhe Jumala ja kirikuga on nende isiklik asi, mida ei pea riiklikult korraldama.⁵⁰ KRE-d esindav sõjaminister Oskar Amberg leidis, et 1923. aastal toimunud rahvahääletus, millega taastati koolides usuõpetus, annab aluse ka kaitseväes uskliklike huve enam arvestada ja vastu tulla neile, kes vaimulikke talitusi vajavad ja soovivad, hüvitades sellega seotud kulud riigi poolt. Selget toetust sõjaväevaimulike palkamisele ta siiski ei väljendanud ega esitanud ka alternatiivset ettepanekut, mida oleks saanud hääletada.⁵¹ Linnamäe ettepanek läks samal, 1. aprilli istungil hääletusele, kus see lükati tagasi häälte jagunemisega 19 : 22.⁵² Linnamägi üritas veel kolmandalgi lugemisel 11. aprillil ettepanekut korrata, rõhutades seekord religioosset pluraalsust – viie vaimuliku seas pole ainult luteri õpetajad, vaid ka õigeusu preestrid. Nüüdki lükati tema ettepanek hääletega 30 : 37 tagasi.⁵³

Uue katse tegi KRE fraktsioon 1925. aasta riigieelarve lugemisel. Just selleks puhuks oligi küsitud arvamust 3. diviisi ülemalt kindralmajor Tõnissonilt, mida omakorda täiendas vaimuliku vaatega Pärnu Eliisabeti koguduse õpetaja Johannes Hasselblatt, kes oli mitmeid aastaid Pärnus asunud 3. diviisi vaimulik. Tema silmis oli kõige olulisem sõjaväevaimuliku mõju kaitsevälaste kõlblusele. Eriti oluliseks pidas ta aga kaitsevälaste jaoks võimalust mugavalt leeris osaleda. Hasselblati tööle asudes 1920. aastal oli diviisis 135 leeritamata

⁴⁹ **Protokoll nr. 80 (19)**, 1924, veerud 1018–1019.

⁵⁰ *Ibid.*, veerud 1025–1027.

⁵¹ *Ibid.*, veerg 1037. Tõnis Nõmmik on Ambergi seisukohta tõlgendanud vääralt, väites, et Amberg oli vaimulike palkamise vastu (Nõmmik 2005, lk 106), kuigi tegelikult nentis minister Linnamäe ettepaneku kohta, et „see ettepanek teataval määral on õigustatud meie rahvahääletamise tagajärjel“.

⁵² *Ibid.*, veerg 1041. Ka Tallmeistri ettepaneku üle oleks saanud hääletada pärast seda, kui vaimulike palgafondi lülitamine eelarvesse oleks heaks kiidetud, kuid seda heakskiitu ei saavutatud.

⁵³ **Protokoll nr. 94 (33)**. 1924. – II Riigikogu: III istungjärk: protokollid nr. 62–97. Tallinn: Täht, veerud 1941–1942. Linnamäel oli küll õigus, kuid vaimulike suhe oli siiski endiselt 4 : 1 luterlaste kasuks.

sõdurit, kellest 95 kasutasid ka kohe võimalust, tulid vabatahtlikult leeri ja said ka leeritatud. Samuti asutas ta diviisi raamatukogu, pidas loenguid ajaloost, apologetikast ja karskusest, vahendas kirju sõdurite ja nende perekondade vahel ning tegutses sõdurite usaldusisikuna.⁵⁴ Ilmselt oli Hasselblatt need viimased punktid eraldi välja toonud eesmärgiga näidata, kuidas juba praegu täidavad vaimulikud neid ülesandeid, mille kohustuslikuks tegemist Theodor Tallmeister oli neile aasta eest soovitanud.

Varustatuna nii kaitseväge kui kiriku toetusega, püüdsid KRE saadikud 1925. aasta riigieelarves lisada Sõjaministeeriumi palgafondi summad viie sõjaväevaimuliku palkamiseks, kuid olid neid summasid oluliselt kärpinud. Eelarvekomisjonis taotlesid nad selleks 170 000 marka, II Riigikogu täiskogu ees riigieelarve teisel lugemisel aga 325 000 marka. Muuhulgas luges KRE saadik Leopold Raudkepp vastavat ettepanekut tehes ette ka kindral Tõnisoni arvamuse. Ettepanek lükati siiski hääletage 18 : 26 tagasi.⁵⁵ Uuesti üritas seda esitada Raudkepi erakonnakaaslane Juhan Albert Luur 31. märtsil, kuid ka see lükati hääletage 28 : 31 tagasi.⁵⁶ Nii jõustus eelarve lõpuks ilma vastavate parandusteta, kuid sõjaväevaimulike institutsiooni pooldajad ei andnud sellegipoolest loobumiskoost.

Sama aasta aprillis esitas juba mainitud Juhan Albert Luur II Riigikogule kaitseväge vaimulike ametisse määramise seaduse eelnõu. See koosnes vaid kolmest punktist: esimeses neist sätestati viie vaimuliku palkamine „kaitseväelaste usuliste nõuete rahuldamiseks ja nendele vaimulikkude talituste toimimiseks“ kuupalgaga 5000 marka, teises sätestati selleks Sõjaministeeriumile riigikassast 175 000 marga eraldamine ja kolmandaga sooviti seadus kehtestada alates 1. juulist 1925.⁵⁷ Jääb küll arusaamatuks, kuidas 175 000 margast oleks jätkunud, sest ühe kuu kulud vaimulike töötasudele oleks pidanud olema 25 000 marka. Kui eelnõu 30. aprillil Riigikogu täiskooosseisu ette arutlusele jõudis, tõestas tööerakondlane Ado Anderkopp kiiresti selle seadusvastasuse, kuna kaitseväge koosseise saab kindlaks määrata seaduse järgi

⁵⁴ EELK konsistooriumi arhiiv, 1.4.51. Sõjaväe õpetajaameti tarvilikkusest Eesti väes, 26.01.1925.

⁵⁵ **Protokoll nr. 210 (27).** 1925. – II Riigikogu: VII istungjärk: protokollid nr. 184–217. Tallinn: Täht, veerud 920–922.

⁵⁶ **Protokoll nr. 214 (31).** 1925. – II Riigikogu: VII istungjärk: protokollid nr. 184–217. Tallinn: Täht, veerg 1065–1066.

⁵⁷ Rahvusarhiiv, ERA.80.2.1004, leht 4. Kaitseväge vaimulikkude ametisse määramise seadus, 25.04.1925.

ainult valitsus, mitte Riigikogu. Seda seisukohta arvestades keeldus istungi juhataja Mihkel Martna (ESDTP) eelnõu hääletusele panemast ja viimane katse sõjaväevaimulike institutsiooni taastamiseks sai nurjatud.⁵⁸ Hilisematel aastatel ei püüdnud ükski erakond enam palgalist sõjaväevaimulike institutsiooni taastada.

Aastad 1923–1935 moodustavad niisiis kaitseväe hingehoiu ajaloos teise perioodi, mil sõjaväevaimulike institutsioon puudus ja kaitseväelaste usuliste vajaduste rahuldamine toimus kirikuõpetajate vabatahtliku panusena. Enamasti jätkasid väeosade juures vaimuliku kohustuste täitmist samad inimesed, kes olid seda seni teinud palgaliste töötajatena. Paljud vaimulike hulgast olid juba varemgi täitnud neid ülesandeid mittepalgalisena, sest viiest palgalisest vaimulikust ei jagunud igasse paika, kus väeosad paiknesid. Eriti puudutas see õigeusu vaimulikke, keda oli palgal olnud kogu Eesti kohta vaid üks. Samuti ei tähendanud see neile töökoha ega ilmtingimata ka lisisissetuleku kaotust. Nii nagu märkis Theodor Tallmeister Riigikogus, ei teinud keegi vaimulikest seda tööd täiskoormusega, vaid oma igapäevase kogudusetöö kõrvalt. Mis puudutab aga sissetulekuid, siis paljud õpetajad hakkasid nüüd talitusi kaitseväes läbi viima tasu eest, nii nagu seda tehti teistele kirikulistele. Kui sõjaväevaimulike institutsioon 1935. aastal taastati, mainis Narva garnisoni õpetajaks kinnitatud Narva Peetri koguduse õpetaja Georg Kiviste, et talle selle ameti eest makstav tasu 25 krooni jääb võib-olla isegi alla tasudele, mida ta enne sõjaväelastelt talitusepõhiselt kogus.⁵⁹

Ka EELK vaimulike tegevusaruanded 1920. aastatest tõendavad, et vabatahtlikel alustel jätkati sama tööd, mida enne tehti palgaliste töötajatena. Kirikutes viidi läbi pidulikke jumalateenistusi väeosade asutamise aastapäevade puhul, kalmistutel pühitsesid kohalikud õpetajad Vabadussõjas langenute mälestussambaid, vaimulikud käisid matmas lahkunud kaitseväelasi ja võtsid vastu sõdurivannet ajateenistusse saabunud noortelt.⁶⁰ Väga aktiivselt tegutses endiselt Tallinnas õpetaja Friedrich Stockholm, kes pidas Tallinna all-ohvitseride koolis ja Tondi sõjakoolis jõuluõhtu ja vana-aasta jumalateenistusi,

⁵⁸ **Protokoll nr. 222 (5).** 1926. – II Riigikogu: VIII istungjärk: protokollid nr. 218–252. Tallinn: Täht, veerg 246–248.

⁵⁹ EELK konsistooriumi arhiiv, 1.3.245. G. Kivistelt Evang. Lut. usu konsistooriumile, 14.05.1935; Piiskop H. B. Rahamägi härra õpetaja G. Kivistele, 16.05.1935.

⁶⁰ Vt nt EELK konsistooriumi arhiiv, 1.1.74. EELK aruanne 1924. aasta kohta; EELK konsistooriumi arhiiv, 1.4.51. Tartu Peetri koguduse II pihtkonna õpetaja J. Treumanni aruanne, 10.01.1925.

samuti jätkas kaitseväelastele loengute pidamist ja käis vajadusel neid individuaalselt hingelistes küsimustes nõustamas. Oma aruandes nimetas ta ennast jätkuvalt Tallinna garnisoni õpetajaks.⁶¹ Alates 1925. aastast korraldati pidulikke jumalateenistusi 1. detsembri riigipöördekatse ohvrite mälestamiseks, millest kaitseväelased organiseeritult osa võtsid. On teada, et 2. diviisis tuli kõigis neis garnisonides, mille tegevuspiirkonnas asusid langenute hauad, korraldada sel puhul kalmistutel jumalateenistusi. Vähemalt 1925. aastal toimus sel puhul ka õhtune jumalateenistus Valga luteri kirikus, millel osalemine oli kaitseväelastele kohustuslik ja kuhu nad pidid liikuma läbi linna pidulikus rongkäigus koos kohalike kaitseliitlastega.⁶² Kui suri EELK piiskop Jakob Kukk, kes oli 1919. aastal olnud üks kahest esimesest ametisse nimetatud sõjaväevaimulikust (teine oli Friedrich Stockholm), soovis tema matusetalitusel osaleda nii palju kõrgemaid ohvitseri, et kirik ei saanud kõigile vastu tulla ja eraldas ainult 15 pääset.⁶³ Kõik need näited kinnitavad, et tihe kontakt kaitseväge ja kirikute vahel püsis ka pärast sõjaväevaimuliku ameti kaotamist ning ka väeosade vaimulik teenindamine jätkus varasema korra kohaselt, mistõttu on raske rääkida institutsiooni kaotamisega tekkinud puudustest kaitseväelaste vaimse ja hingelise heaolu eest hoolitsemisel.

6. Vaimulikud kaitseväes 1935–1940

Nii nagu eespool märkisin, tõi 1934. aasta riigipöörde järel kehtestatud autokraatlik režiim kaasa ka põhimõttelise muutuse riigi ja kirikute, eriti riigi ning EELK ja EAÕK suhetes. Juba mõni kuu pärast Konstantin Pätsi ja Johan Laidoneri riigipööret algasid EELK läbirääkimised sõjaväe juhtkonnaga palgalise sõjaväevaimuliku ameti taastamiseks. EELK piiskop Hugo Bernhard Rahamägi pidas sel teemal eraviisilisi vestlusi Kaitseväge Staabi ülema kindralmajor Nikolai Reegiga ja esitas detsembris 1934 ametliku ettepaneku ameti taastamiseks kaitseminister Paul Lillele. Oma pöördumises rõhutas piiskop vaimulike rolli isikkoosseisu positiivsete väärtuste arendamisel usulis-kõlbliku kasvatustöö

⁶¹ EELK konsistooriumi arhiiv, 1.4.51. Tallinna garnisoni õpetaja F. Stockholmi tegevus 1924 a., 24.01.1925.

⁶² Rahvusarhiiv, ERA.631.1.120, leht 96. Käsukiri Valga linna garnisonile nr 100, 30.11.1925.

⁶³ EELK konsistooriumi arhiiv, 1.3.275a. Tallinna komandandi platsadjutantandilt õpetaja Hasselbladtile, 28.07.1933.

kaudu ning seda, et tegemist on niivõrd olulise ülesandega, millele tuleb end pühendada täie jõuga, mitte teha seda juhuslikult kogudusetöö kõrvalt.⁶⁴ Kuigi EAÕK taolistest pöördumistest kirjalikku jälge ei ole, võisid nemad oma asju ajada otse riigivanemaga, sest nagu eelnevalt mainitud, oli toonane sinodi aseesimees, ülempreester Nikolai Päts riigivanem Konstantin Pätsi vend. Ka õpetaja Friedrich Stockholm rõhutab oma 1936. aasta aruandes just riigivanema rolli sõjaväevaimulike institutsiooni taastamisel.⁶⁵

Alates 1. maist ja 1. juunist 1935 alustati garnisonides taas vaimulike palkamist, sageli sõlmiti vastavad lepingud tagasiulatuvalt. Friedrich Stockholmi teenistus algas 3. diviisi ja Tallinna garnisoni palgalise vaimulikuna mais 1935. Ta oli aktiivselt teinud sõjaväevaimuliku tööd vabatahtlikel alustel ka vahepealseil aastail, niisiis nentis ta oma taotluses sellesse ametisse astumisel, et tema jaoks oli see lihtsalt seniste kohustuste ametlikuks muutmine.⁶⁶ Küll jääb segaseks, milliste dokumentide alusel ja millal oli institutsiooni taastamine riiklikul tasemel otsustatud, sest kaitseministri, kaitsevägegede ülemjuhataja ega Kaitsevägegede Staabi ülema käskkirjade seas sõjaväevaimuliku ameti taastamisega seotud dokumente ei leidu.⁶⁷ Neid pole õnnestunud leida ka Tõnis Nõmmikul. Esimene riiklik dokument selle kohta on alles kaitseminister Paul Lille käskkiri aprillist 1937, milles kehtestatakse sõjaväevaimulike töökorraldus ja mida edaspidi detailsemalt käsitlen.

Aastad 1935–1940 moodustavadki kolmanda ja viimase perioodi kaitseväelaste hingehoiu korraldamises kahe maailmasõja vahel. Palgalised vaimulike ametikohad loodi sel perioodil iga diviisi staabi juures, samuti diviiside koosseisu kuuluvates garnisonides. Kui staap ja diviis asusid samas kohas, võis neil ametikohtadel teenida üks ja sama vaimulik, saades selle võrra suuremat palka. Luterlasi ja õigeusklikke hakati kohtlema võrdselt. Kui esimesel perioodil oli kogu kaitseväge kohta ametis vaid üks õigeusu vaimulik, siis nüüd dubleeriti kõik vaimulike ametikohad. Iga garnisoni juurde võeti tööle nii luteri kui õigeusu vaimulik. Ka siin võib oletada õigeuskliku riigivanema Konstantin Pätsi mõju.

⁶⁴ EELK konsistooriumi arhiiv, Sõjaväe ja Kaitseliidu õpetajad, leht 1. Piiskop H. B. Rahamägi kaitseministrile, 07.12.1934. Täiendava pöördumise saatis Rahamägi veel märtsis 1935, kus soovitas esialgu Läti eeskujul ühe vaimuliku palkamist.

⁶⁵ EELK konsistooriumi arhiiv, Sõjaväe ja Kaitseliidu õpetajad, leht 13p. Fr. Stockholmilt aruanne EELK piiskopile, 26.03.1936.

⁶⁶ EELK konsistooriumi arhiiv, 1.3.586. F. Stockholmilt Eesti Ev.-Luteri usu konsistooriumile, 31.05.1935.

⁶⁷ Rahvusarhiiv, ERA.495.6.15. Kaitsevägegede ülemjuhataja käskkirjad 1935. a.; ERA.495.6.60. Kaitseministri käskkirjad 1935. a.; ERA.495.6.154. Kaitsevägegede staabi ülema käskkirjad 1935. a.

Uut korda illustreerib kõige paremini näide 3. diviisist, mille andmestik on säilinud kõige täielikumalt: diviisis oli ette nähtud 6 vaimulikku, 3 luterlast ja 3 õigeusklikku. Neist Tallinna garnisoni juures teeninud vaimulikud täitsid ühtlasi diviisi vaimulike kohuseid ja said palka 100 krooni kuus, samal ajal Pärnu ja Viljandi garnisonide vaimulike palk oli 10 krooni (õigeusu preestritel) või 20 krooni (luteri õpetajatel). See võttis arvesse asjaolu, et luterlaste hulk kaitseväe struktuurides oli oluliselt suurem, seetõttu oli luteri õpetajatel ka rohkem tööd.⁶⁸ Vaimulike töötasud ei olnud aga sellised, et oleksid võimaldanud sõjaväevaimuliku ametit pidada täiskohaga, mistõttu jätkati kaitseväes kohustuste täitmist oma põhitöö, tavaliselt kogudusevaimuliku ameti kõrvalt. Piiskop Rahamäe soov, et sõjaväevaimulik pühenduks täielikult vaid sellele tööle, ei teostunud.

Nii nagu esimesel perioodil, kujunes ka nüüd sõjaväevaimuliku ameti peamiseks edendajaks ja arendajaks Tallinna Kaarli koguduse õpetaja Friedrich Stockholm. Veebruaris 1936 andis EELK piiskop Rahamägi Stockholmile ametliku positsiooni luterliku hingehoiutöö koordineerimisel kaitseväes, nimetades ta tagasiulatavalt alates 1. jaanuarist 1936 kaitseväeõpetajate senioriks.⁶⁹ 2. juunist 1938 paranes tema positsioon veelgi. Konsistoorium võrdsustas tema õigused kaitseväeõpetajate seniorina praosti õigustega ja kinnitas ta otsealluvuse piiskopile.⁷⁰ Sellega oli EELK sees antud kaitseväe hingehoiutöö koordineerimine ühe inimese kätte. Võrdlusena võib öelda, et EAÕK taolist kesket juhtimist sõjaväetöö jaoks kunagi sisse ei seadnud. Kaitseväge teeninud vaimulikest oli vaieldamatult kõige autoriteetsem ülempreester Nikolai Päts, kuid andmeid tema määramisest teiste sõjaväevaimulike kohuseid täitnud preestrite ülemaks ei leidu.⁷¹

⁶⁸ Rahvusarhiiv, ERA.521.1.90, leht 4. Sõjaministeeriumi raha-arveosakonnalt 3. diviisi staabi ülemale, 07.05.1938; ERA.521.1.102, leht 2. Sõjaministeeriumi raha-arveosakonnalt 3. diviisi staabi ülemale, 02.04.1939.

⁶⁹ EELK konsistooriumi arhiiv, 1.3.586. Piiskop H. B. Rahamägi õpetaja F. Stockholmile, 11.02.1936. Vastav ametlik otsus ilmus ka väljaandes Kiriku Teataja, nr 1-2, 1936. Veebruaris 1937 nimetati ta ühtlasi Kaitseliidu õpetajate senioriks.

⁷⁰ EELK konsistooriumi arhiiv, Sõjaväe ja Kaitseliidu õpetajad, leht 124. Väljavõte EELK Konsistooriumi täiskogu koosoleku protokollist, 02.06.1938.

⁷¹ Tõnis Nõmmik on küll tolaegsete õigeusu preestritega vesteldes kuulnud, et Nikolai Päts toimis sisuliselt õigeusu sõjaväevaimulike seniorina, vt **Nõmmik** 2005, lk 130, 135. Kaldun siiski arvama, et kuna vastavat dokumenti ei leidu ja kuna kaitseväe hingehoiutöö korraldamine õigeusu kirikus toimus oluliselt vähem formaalsena kui luteri kirikus, käsitati teda seniorina pigem austavas võtmes, esimesena võrdsete seas, mitte kui reaalset administratiivset võimu teostavat valdkonnajuhti.

Stockholm asus kohe uues ametis korrastama sõjaväevaimulike institutsiooni riiklikul tasandil, võttes aluseks 1923. aastal kindralmajor Undiga ühiselt koostatud korra. Septembris 1936 esitas ta piiskop Rahamäele kirikusiseseks heakskiitmiseks ja seejärel kaitseministrile edastamiseks konkreetset ettepanekud, kuidas sätestada kaitseväes vaimulike töökohustused, nende õigused ja ametisse määramise kord. Samuti töötas ta välja ühtlustatud korra kiriklike talituste läbiviimiseks kaitseväelastele.⁷² EELK esitas tema ettepanekud kaitseministrile jaanuaris 1937, kuid neid ei peetud võimalikuks heaks kiita.

Kiriku suurim soov oli olnud, et nende vaimulikud ei peaks sooritama kaitseväes talitusi teatud isikutele. Näiteks oli EELK vastu kaitseväevaimulike kohustusele matta enesetapjaid sama pidulikkusega kui loomuliku surma läbi lahkunud kaitsevälasi, samuti ei soovitud laulatada ega armulauale võtta inimesi, kes olid kiriku ees oma kohustused täitmata jätnud, näiteks polnud enne laulatust läbinud leeri või olid jätnud tasumata kirikumaksu.⁷³ Nende ettepanekute tagasilükkamisega jäid aga kinnitatud korrast välja ka mõned hariduslikud ülesanded, näiteks vaimulike kohustus pidada hariva-moraalse sisuga loenguid. 12. aprillil 1937 fikseeris sõjaminister Paul Lill oma käskkirjaga vaimulike tööülesanded ja ametisse määramise korra kujul, nagu see seni oli mitteformaalselt kehtinud. Sellele vastavalt jäi vaimulike ülesandeks kiriklike talituste toimetamine, eelkõige matuste ja laulatuste läbiviimine, ajateenijatelt truudusvande võtmine, jumalateenistuste läbiviimine kaitseväge haiglates ja vanglates, soovijate armulauale võtmine ja neile leeriõpetuse andmine. Ettepaneku vaimuliku palgale võtmiseks pidi tegema diviisiülem, selle kinnitas kaitseminister isiklikult. Vaimulikega sõlmiti teenistuslepingud üheks aastaks ja neid võis ka ühekuulise etteteatamisega tühistada. Mingit paralleelalluvust kirikuvõimudele reglemendis ette ei nähtud, kaitseväes olid vaimulikud kohustatud alluma vaid väeosade ülematele.⁷⁴ Siingi jäeti arvestamata EELK ettepanekutega anda kaitseväevaimulike seeniorile ametlik roll kaitseväge struktuuris ja sätestada teiste vaimulike allumine temale ka kaitseväes, nii nagu Stockholm ja Unt olid juba 1923. aastal kavandanud. Eraldi vormiriidetust ja ametitunnuseid erinevalt 1919. aastast 1937. aastal vaimulikele ei kehtestatud.

⁷² EELK konsistooriumi arhiiv, Sõjaväe ja Kaitseliidu õpetajad, leht 38–40. Fr. Stockholm piiskop H. B. Rahamäele, 01.09.1936.

⁷³ EELK konsistooriumi arhiiv, Sõjaväe ja Kaitseliidu õpetajad, lehed 42–43. Piiskop H. B. Rahamägi kaitseministrile ja kaitseliidu ülemale, 20.01.1937.

⁷⁴ EELK konsistooriumi arhiiv, Sõjaväe ja Kaitseliidu õpetajad, leht 48. Kindralmajor P. Lill piiskop H. B. Rahamäele, 12.04.1937.

EELK ettepanekute tagasilükkamist võib käsitleda mitme eri nurga alt. Nende pakutud alluvusskeemi tagasilükkamine oli mõistetav, sest oleks läinud vastuollu kaitseväes kehtinud juhtimismudeliga, kus igal kaitseväelasel oli üks otsene ülemus. Samuti, kuna õigeusklikel seeniori institutsioon puudus, oleks sel juhul tulnud luterlastele ja õigeusklikele kehtestada erinev kord. Kriitilisemalt võib suhtuda riigi soovimatusse tulla vastu nendes küsimustes, kus talituste läbiviimine ühele või teisele isikule läks vastuollu kiriku õpetuse ja sisekorraga. Vaimulikud olid sellest tõsiselt häiritud ja teema võeti EELK sees korduvalt 1937. ja 1938. aastal üles, kuni konsistoorium lõpetas teema üle peetud arutelud 3. märtsil 1938 tõdemusega, et kirikul ei ole kahjuks võimalik selles küsimuses mitte midagi ette võtta.⁷⁵ Arvatavasti oli sel teemal peetud lisakonsultatsioone kaitseväe juhtkonnaga ja saadud jätkuvalt oma palvetele eitavad vastused. Kuigi tegemist oli usuvabaduse riivega, sest vaimulikke sunniti läbi viima talitusi vastuolus kiriku õpetuse ja sisekorraga, käsitas riik kaitseväe vaimulikke ametnikena, kes pidid osutama „teenust“ kõigile soovijatele sõltumata viimaste vahekorrast kirikuga. Vaikimisi eeldati, et vaimulikud toimetavad niikuinii talitusi ka isikutele, kes pole nende oma kiriku liikmed. Osales ju kaitseväelase töötuse andmisel sageli neid, kes ei kuulunud EELK ega EAÕK ridadesse, rääkimata nendest, kes olid kiriku liikmed, aga ei olnud täitnud kõiki kiriku siseregleid.

Kaitsevävaimulike institutsioon leidis oma lõpu koos Eesti Vabariigiga suvel 1940. Sõjavävaimulikest vabanemine oli lihtne, kuna nende lepingud olid vaid aastase kehtivusega ja need sai kuuajalise etteteatamisega üles öelda. Seetõttu ei olnud neid vajalik isegi eraldi käskkirja alusel vallandada. Enamik kaitseväe vaimulikke vabastati töölt juulis 1940, samal ajal kui viidi sisse uued selgitus- ja kasvatustööga tegelevad ametikohad ehk väekoondiste poliitilised juhid.⁷⁶ Sõjavävaimulike institutsioon taastati uuesti pärast Eesti Vabariigi taasiseseisvumist, kui 1993. aastal asuti looma kaitseväe kaplaniteenistuse kontseptsiooni.⁷⁷

⁷⁵ EELK konsistooriumi arhiiv, Sõjaväe ja Kaitseliidu õpetajad, leht 101. Väljavõte EELK konsistooriumi koosoleku protokollist, 03.03.1938. Vastavate arutelude ja protestide kohta vt samas säilikus: leht 41, Võru praost piiskop H. B. Rahamäele, 22.12.1936; leht 73, F. Stockholm EELK piiskopile, 01.02.1938; leht 81, A. Tammik sõjaväeõpetajate seeniorile, 10.02.1938.

⁷⁶ Poliitiliste juhtide institutsiooni loomisest vt **Pajur, A.** 2007. Eesti Rahvavägi 1940. aastal. – Eesti NSV aastatel 1940–1953: sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 15 (22). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 74–78.

⁷⁷ **Nõmmik** 2005, lk 148–149.

7. Kokkuvõte

Usuvabadus on üks keskseid vabadusi, mis on ühes või teises vormis tagatud kõigi demokraatlike riikide põhiseadustes. Eesti Vabariik ei ole siin erand ja juba 1920. aasta põhiseaduses oli see vabadus sätestatud. Usuvabaduse teostamine institutsioonides, kus inimese individuaalsed vabadused on ühiskonna huvides mõnevõrra piiratud, võib osutada väljakutseks. Ei eelda ju usuvabadus ainult võimalust uskuda ja kuuluda endale sobival viisil, vaid ka elada omaks võetud põhimõtete järgi, väljendada neid ning osaleda usulistel riitustel. Nii on ka kaitseväes olnud alati üleval küsimus, kas ja mil viisil peab kaitsevägi kui institutsioon arvestama inimese uskumustega ja võimaldama tema usuliste vajaduste rahuldamist ning mil määral võib sellele seada piiranguid. Kuna kahe maailmasõja vahel ei peetud patsifismi, sealhulgas usuliselt motiveeritud patsifismi maailmavaateks, mis oleks vajanud õiguslikku kaitset, tekkis nii mõnelgi vägivalda eitaval kristlasel probleeme kaitseväeteenistuse läbimisel. Arvestades, et Eesti Vabariigis puudus ka asendusteenistuse võimalus, tähendas see kas kohtuliku karistuse alla langemist või siis oma usuliste veendumuste eiramist, mis võis omakorda viia sisemiste vastuolude ja tõsiste psühholoogiliste probleemideni. Muude põhisuunast erinevate usutavade puhul püüti neid arvestada võimaluse piires. Nii näiteks loodi juutidele võimalusi oma iga-aastaste usupühade tähistamiseks tegevteenistuses viibides, kuid nii juutidele kui adventistidele oluline hingamispäeva laupäeviti pühitsemise nõue jäeti tähelepanuta, sest see oleks kaitseväe tavapärasest toimimist võinud liialt häirima hakata.

Kuigi 1920. aasta põhiseadus oli ette näinud kõigi uskkondade võrdse kohtlemise, tehti praktilises elus sageli positiivseid erandeid kahele suurimale kirikule – luteri ja õigeusu kirikule. Vaid neil kahel kirikul oli ka õigus omada kaitseväes palgalisi vaimulikke – süsteem, mis kehtis aastatel 1919–1923 ja 1935–1940. Taolist olukorda peeti mõneti loomulikuks nii nende kirikute suure liikmeskonna kui ka Vene Keisririigi relvajõududest päritud hingehoiu traditsiooni tõttu. Viidates põhiseaduse põhimõtetele – riigi ja kiriku lahusus ning kõigi uskkondade võrdne kohtlemine – õnnestus vasakerakondadel 1923. aastal Riigikogus sõjaväevaimulike institutsioon siiski kaotada. See ei tähendanud vaatamata kirikute rahulolematusele siiski kaitseväe hingehoiutöö katkemist, sest juba varem ei olnud suutnud vähesed palgalised vaimulikud üksi kõiki kaitseväelaste usulisi vajadusi rahuldada ja nende kõrval olid panustanud sellesse vabatahtlikel alustel paljud teised vaimulikud. Ka seni palka saanud vaimulikud jätkasid nüüd oma tööd kaitseväe asutuste juures

vabatahtlikult ja seega ei saa öelda, et kaitseväelaste juurdepääs hingehoiuteenusele oleks perioodil 1923–1935 olnud oluliselt enam piiratud kui enne 1923. aastat.

Konstantin Pätsi ja Johan Laidoneri autokraatse režiimi ajal 1934–1940 toimus põhimõtteline muutus ka seadusandluses – kahe suurema kiriku privilegid kirjutati sisse seadustesse, ka 1938. aasta põhiseadusesse. Muuhulgas tähendas see 1935. aastal kaitseväes palgaliste vaimulike ametisse ennistamist. Kaugeltki kõigis küsimustes aga kirikutele vastu ei tulnud, nii ei saanud näiteks EELK positiivset vastust ettepanekule tekitada sõjaväevaimulikele kaitseväes eraldi alluvussuhted, samuti ei antud neile luba jätta kiriklikud talitused sooritamata või sooritada neid väiksema pidulikkusega inimestele, kelle elu või surm polnud kiriku õpetuse ja sisekorraga kooskõlas. Mingit sisulist muutust kaitseväe hingehoiutöö palgaliseks muutmine kaasa ei toonud, v.a vaimulike kõrgem tasustamine. Ka staažikaim sõjaväevaimulik Friedrich Stockholm märkis, et sisuliselt tähendas see vaid tema seni täidetud ülesannete ametlikuks muutmist.

Kaitseväe vaimulike küsimus on huvitav ka tänapäeva vaatepunktist, arvestades viimastel aastatel kaitseväe kaplaniteenistuse koosseisu vähendamise ümber peetud avalikke diskussioone. Mitmeski mõttes oli kaitseväes 1990. aastatel tekkinud olukord sarnane sõdadevahelise perioodiga. Siis oli kaplaniteenistus avatud vaid kahele kirikule, aga nüüd küll enamate, kuid siiski vaid Eesti Kirikute Nõukogusse kuuluvate kirikute esindajatele. Ka selle olukorra kohta võib küsida, kas see on ikka täiel määral kooskõlas praegu kehtiva põhiseaduse mõttega. Nii nagu 1923. aastal, tekitas ka kaitseväe juhataja Martin Heremi 2021. aasta otsus kaplanite hulka oluliselt vähendada ja jätta tegevteenistusse vaid kaitseväe peakaplan, kirikute terava vastureaktsiooni. Eesti ajaloost on võimalik tuua näiteid, kuidas mõlemad kaitseväelaste hingehoiu korraldamise viisid – nii alaliste palgaliste sõjaväevaimulike olemasolul kui ka vaimulike vabatahtliku töö korras, sageli talitusepõhise tasustamisega – toimisid edukalt. Palgaliste vaimulike kaotamine kaitseväes ei toonud kaasa tohutut moraalselt langust kaitseväelaste seas ega ka halvendanud märkimisväärselt nende juurdepääsu hingehoiuteenusele. Tõsi küll, kaplanite funktsioonid ja ettevalmistus on omaaegsete sõjaväevaimulikega võrreldes nüüdisajal oluliselt laienenud ning seega üks ühele neid ajalooperioode võrrelda ei saa. Samas erinevate, ent siiski edukalt toimunud lahenduste kasutamine minevikus annab julgust, et ka tänapäeval on võimalik kaitseväelaste hingehoiutööd korraldada teistel alustel, kui taasiseseisvumisele järgnenud

30 aasta jooksul seda on tehtud. Nüüdseks lasubki kaitseväelaste hingehoid peamiselt käsunduslepingute ja vabatahtlikkuse alusel tegutsevatel reservkaplanitel, keda on tegevteenistuses olnud kaplanitega võrreldes isegi rohkem.

Arhiiviallikad

EELK konsistooriumi arhiiv

EELKKA 1. Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistoorium
Sõjaväe ja Kaitseliidu õpetajad

Rahvusarhiiv

EAA.1655 EAÕK Sinod
ERA.80 Riigikogu
ERA.196 Kristliku Seitsmenda Päeva Adventistide Eesti Ühisus
ERA.495 Sõjavägede Staap
ERA.497 Korraldusvalitsus
ERA.521 3. Diviisi Staap
ERA.561 Sakala partisanide pataljon
ERA.631 2. Soomusrongirügement
ERA.636 Pioneeripataljon

TOOMAS SCHVAK, MA (religioonianthropoloogia)
Sihtasutuse Arvo Pärdi Keskus raamatukoguhoidja